

ФАКТОРИ РОЗВИТКУ ТОЛЕРАНТНОСТІ

Визначені та проаналізовані фактори розвитку толерантності. Розглянуті найбільш важливі чинники політичної толерантності. З'ясовано особливу роль еліти в досягненні порозуміння та консенсусу.

Ключові слова: фактор, розвиток, толерантність, демократія, лібералізм, еліта, влада, політика, суспільство, консенсус.

Определены и проанализированы факторы развития толерантности в обществе. Рассмотрены ключевые факторы политической толерантности. Показана особенная роль элиты в достижении согласия и консенсуса.

Ключовые слова: фактор, развитие, толерантность, демократия, либерализм, элита, власть, политика, общество, консенсус.

Factors of development of tolerance in society are analyzed. The most important factors of political tolerance are defined. The main role of the elite for progress towards consensus and mutual understanding is determined.

Kew words: factor, development, tolerance, democracy, liberalism, elite, policy, power, society, consensus.

У підготовленій доповіді НАН України щодо соціально-економічного стану держави, політичної та духовно-культурної ситуації, зокрема, зазначено, що «в умовах активізації в усьому світі фундаменталістських і ксенофобських настроїв надзвичайно важливо всіма засобами, які є в розпорядженні держави, підтримувати в суспільстві свідоме, толерантне ставлення до «інакшості» та «інакомислення» [1, с. 400].

Успішна реалізація модернізаційних завдань значною мірою залежить від поглиблення демократизації й гуманізації, дотримання основоположних свобод і прав, честі й гідності людини, культури миру, діалогу та цінностей компромісу в політиці. Проте реалії сьогодення ще надто далекі від бажаного стану, що актуалізує дослідження передумов, шляхів та форм розвитку толерантності.

Ті чи інші аспекти вказаної проблеми представлені в працях М. Арудова, Є. Бистрицького, М. Вебера, К. Вітмана, Є. Головахи, Р. Даля, Ю. Габермаса, С. Ільїнської, В. Котигоренка, О. Кривицької, А. Лейпхарда, М. Мацьковського, М. Михальченка, О. Мороза, Ш. Муфф, В. Логвинчук, О. Новакової, Н. Паніної, Н. Победи, Дж. Роулза, Ф. Рудича. Натомість залишаються недостатньо висвітленими особливості самого феномену толерантності, соціальних засад і механізмів її розвитку, розгляд чого, власне, й окреслює цілі даної статті.

Розвиток ми визначаємо як спрямовані, зумовлені потребами конкретної соціальної, біологічної чи духовної системи зміни в напрямі, який супроводжується набуттям нею нового її

стану, більшою адаптацією до середовища через розгортання потенційно закладених у ній якостей, що відбувається у зв'язку з реорганізацією її структури. Розвиток – це не просто актуалізація притаманних самій системі потенцій, в його основі – зміна її стану через неможливість, недоцільність, неефективність збереження існуючих форм функціонування. Пізнання закономірностей, факторів та умов розвитку озброює соціальну практику здатністю свідомо впливати й управляти суспільними процесами.

Толерантність є складним соціальним феноменом. Будучи синтетичною, інтегрованою, пов'язаною з усім комплексом соціальних відносин, вона передбачає певну матрицю соціальних зв'язків, культурних кодів, практик, сигналів, ресурсів і тому форма її існування в соціальній реальності є дифузною [2, с. 13]. Тобто, вона не є жорстко структурованою, а радше є такою, що проявляється через якісні властивості усталених структур і тому постає у багатьох своїх іпостасях як деяка межова визначеність: як діалог, переговори, протокол намірів сторін, досягнута згода, інші конвенційні форми взаємин, як найширше коло виявів плюралізму і свободи слова, прав людини тощо.

Будучи дифузною формою соціальності, толерантність не виникає сама із себе, а є відображенням умов і якості життя. При цьому в загальному плані слід виходити із розуміння взаємозв'язку особистості й суспільства, який розгортається за формулою: пошук особистості – пропозиції суспільства – вибір особистістю із

запропонованого суспільством для реалізації своїх практик – вплив особистості на суспільні структури і особливості функціонування суспільних інститутів.

Для толерантності має суттєве значення загальний контур побудови суспільного життя та його інститутів; їх співмірність з потребами та інтересами окремої особистості та її спроможність реально виявляти свою незалежність, автономію у взаємодіях з іншими членами суспільства та його інституціями, що відображається в суб'єкт-суб'єктивному відношенні до вимог, умов, пропозицій, що йдуть ззовні, і в можливості вибірково, на власний розсуд, згідно із своїми специфічними уявленнями про благо, добро, належне брати їх на озброєння і керуватися ними в життєдіяльності при здійсненні своїх соціальних ролей.

Соціальні засади толерантності існують не самі по собі віртуально. Вони втілені в особливостях реально функціонуючих соціальних інститутів, які, в свою чергу, повинні бути ефективними, здатними гнучко реагувати на постійно змінюванні потреби суспільства, окремих спільнот і особистостей, зростаючу варіативність ціннісних доміант свідомості.

Ці засади «спрацьовують» не автоматично. Тією мірою, якою толерантність як соціальна якість детермінується умовами власного існування – своїми засадами, такою ж мірою і особистість – носій цієї якості – набуває і формує її в себе під впливом відповідних обставин власного життя. Варто пам'ятати, що особистість як носій соціальних якостей і відношень розпочинається тоді, коли нею засвоюється структура соціального середовища, що в такий спосіб стає частиною структури її самої. Тому й толерантність як соціальна якість тим більшою мірою стає притаманною особистості, чим більш усталеними, виразними і послідовними виявляються втіленими в суспільних інституціях її цінності та норми, чим більш авторитетними, дієвими і визнаваними з боку політичних акторів в якості обов'язкових правил гри є консенсусно-конвенційні форми взаємодії між ними – переговори, діалог, досягнута згода, громадські обговорення, відкриті парламентські слухання, консультації влади з партіями тощо.

Для цього важлива не просто наявність демократичних інститутів у державних органах та громадянському суспільстві, а усталена практика включення їх як необхідних, легітимних, орієнтуючих і регулюючих механізмів у життєдіяльність індивіда, а також порядок, за яким чинною є взаємозалежність між утворенням, функціонуванням зовнішніх щодо окремого індивіда структур і його актуалізованими прагненнями та соціальними уявленнями. За дотримання таких умов індивід сприйматиме продукуючі толерантність засади як щось раціональне, корисне, справедливе, а необхідність своєї толерантної поведінки – як суспільно затребувану та інституціонально забезпечену.

Передбачені для реалізації формату толерантної поведінки інституціональні ролі засвоюються індивідами за допомогою механізмів політичної соціалізації. Міра інтеріоризації толерантних інституціональних ролей у цьому разі виступає водночас чинником інтегрованості даної особи в соціум, а також основою консолідації не співпадаючих між собою інтересів окремих його членів. І, навпаки, брак або невизначеність консенсусно-конвенційного дизайну структури соціального середовища, ігнорування суспільними інститутами у своїй діяльності норм і цінностей толерантності неминує значно звужує тло для соціалізації індивідів у відповідному напрямі й не сприяє розгортанню дії соціальних механізмів консолідації їх як носіїв а рiогi не співпадаючих, суперечливих інтересів та ідеалів.

З огляду на вищезазначене, можна виділити різноманітні фактори розвитку толерантності й класифікувати їх на об'єктивні й суб'єктивні, екзогенні й ендогенні, такі, що діють постійно й ситуативно, видимим і прихованим чином, відбиваються в характері взаємодій і в ставленні до Іншого в усіх групах населення або вибірково в окремих.

До об'єктивних факторів належать ті, що продукуються наявним станом самого суспільства як якісно визначеної, цілісної і в той же час динамічної, внутрішньо суперечливої соціальної системи:

– стан та динаміка гетерогенного складу суспільства з назрілими протиріччями в ньому і рівнем адекватності та ефективності в їх розв'язанні у напрямі мінімізації величин у відносинах нерівності. Цілком очевидно, що нездатність влади оптимізувати соціально-політичні розмежування, насамперед, зменшити розрив між найбільш багатими і бідними верствами населення продукує настрої нетерпимості в суспільстві, приміром чого стали масові заворушення в Греції в 2010 році, повстання й бунти в арабських країнах початку 2011 року. І, навпаки, політика соціального діалогу й партнерства в ряді західних країн дозволила уникнути насильницьких актів навіть під час виступів населення проти режиму жорсткої економії в умовах кризи;

– динаміка змін пропорційного складу населення між корінними народами і меншинами, між автохтонними народами і мігрантами, між титульним автохтонним етносом і нетитульними автохтонними етносами. Особливого значення набувають наслідки міжнародних міграцій. На 2010 рік у світі нараховується 214 млн. мігрантів і щороку їхня кількість зростає, приміром, до країн ЄС – від 1,6 млн. до 2,0 млн. Ученими відмічається, що проблема міграції призводить до обтяження фінансових ресурсів, зростання некваліфікованого безробіття, перетворення гомогенних суспільств на мультиетнічні і мультикультурні, що веде за собою загрозу їхньої дезінтеграції, усвідомлення чого проковує «зростання расистських, ксенофобських, фашистських чи інших насиль-

ницьких рухів, антимігрантських партій» [3, с. 146]. Мігранти не бажають інтегруватися в європейське суспільство, вони відкидають західні цінності, з їхніх спільнот поповнюються лави терористів. За даними різних соціологічних опитувань, 40 % європейців вважають, що мусульмани несуть загрозу їхній безпеці [4]. Існує деяка кількісно виражена межа прибульців – носіїв інших соціокультурних, ціннісно-цивілізаційних систем у складі приймаючого суспільства, перетнувши яку, воно усвідомлює ризик втрати власної ідентичності. Успіхи правих радикалів з антимігрантськими гаслами у традиційно толерантних суспільствах Нідерландах і Швеції стали соціально-політичним фактом, коли в цих країнах був подоланий рубіж у 10 %. Все це разом спричинило зсув офіційної політичної позиції країн старої Європи – про провал політики мультикультуралізму останнім часом заявили перші особи Німеччини, Великої Британії, Франції;

– рівень урбанізації, розростання мегаполісів, формування структур мережевого суспільства та ступень їх незалежності від утручання з боку влади. З одного боку, процеси скупчення людей у великих містах, інтенсифікація анонімних комунікативних зв'язків між ними, в тому числі й через Інтернет, дозволяють задовольняти найрізноманітніші потреби і в такий спосіб каналізувати невдоволення в інше русло. Але, з іншого – Інтернет-майданчики стали потужними центрами дискусій, формування громадської думки, а іноді, й ухвалення рішень про організацію протестних заходів, як це було, приміром, у грудні 2010 року в Москві, коли багатотисячний натовп зібрався і вчиняв погроми саме після поширення відповідної інформації каналами Інтернету.

До суб'єктивних факторів розвитку толерантності належать ті, що пов'язані з особливостями діяльності соціального, передовсім, політичного актора:

– прийнята модель етнонаціональної політики, що включає політичні, правові, адміністративні та соціальні механізми забезпечення демократичних принципів рівноправного розвитку кожної етнічної, мовної, релігійної меншини. При цьому варто розуміти, що принципи такої моделі повинні бути гармонійно поєднані із принципами розбудови й функціонування демократичного устрою в державі загалом, що права меншин – це складова універсальних прав людини. Лише поглиблюючи загальнодемократичний зміст прав і свобод людини, можна розвивати й толерантність стосовно тих, кого традиційно вважають вразливими групами. В іншому разі страждатиме вся система свобод і прав, в тому числі і в першу чергу, саме представників цих вразливих груп. Так, ще нещодавно вченими цілком ґрунтовно стверджувалося, що найбільш демократичною, найліберальнішою етнонаціональною політикою була її модель в Угорщині [5, с. 334], але з приходом в цій країні до влади правих сил, з ухваленням нового закону про діяльність засобів масової інформації

ситуація істотно змінилась. Це спонукало Європейський Союз вимагати від теперішньої угорської влади діяти у відповідності до європейських норм;

– тип психокультури народу, особливості його ментальності, національного характеру, історичних традицій владарювання; домінуючий у даному соціумі стан, характер та зрілість загальної, громадянської і політичної культури та їхній вплив на нормативно-правове забезпечення співучасті кожного сегмента суспільства у відносинах влади та місцевого самоврядування. З огляду на вказану обставину доволі сумнівними виглядають перспективи утвердження європейських стандартів толерантності, приміром, у центральнорозійських країнах, адже ще за радянських часів очолили Казахстан представник старшого жузу Н. Назарбаєв і Туркменістан виходець з племені теке С. Ніязов – тих верств, які за багатовіковою традицією постачають правителів для своїх народів; а Президент Узбекистану І. Каримов прямо заявив: «На Сході владою не діляться» [6, с. 94];

– особливості політичної свідомості, що формують передумови орієнтації людини у світі політики, її настанови, цінності, мотивації на той чи інший тип поведінки в політичному середовищі та у взаємодіях з іншими суб'єктами. Слід визнати, що політична свідомість (масова, групова, індивідуальна) не є відокремленою від економічного укладу, ментальності, правової культури, впливів соціального оточення, від змін унаслідок критичного осмислення власного й чужого досвіду та перевірки практикою засвоєних колись теоретичних положень. Толерантність як ліберальна цінність може розвиватися лише за умов, сприятливих для демократії, усвідомленої більшістю населення і державною владою потреби у свободі, у справедливості, ефективно діючого громадянського суспільства і механізмів захисту прав людини.

Особливо значення набуває рівень матеріального благополуччя, якість якого конвертується у становлення і зміцнення позицій середнього класу – соціальної бази толерантності. Як справедливо вказує С. Хантингтон: «Більшість бідних суспільств зостануться недемократичними до тих пір, доки вони залишатимуться бідними» [7, с. 338].

– планомірні зусилля громадських і політичних організацій, держави й окремих громадян щодо подолання соціальної, релігійної, етнічної, расової, гендерної, культурної нетерпимості, ксенофобії, впливу негативних стереотипів, забобонів, упереджень;

– пропагування засобами освіти, масової інформації та мистецтва цивілізованої культури політичної участі, культури полеміки, міжконфесійних і міжнаціональних відносин;

– традиції релігійного, сімейного, суспільного виховання та міра їх впливу на становлення особистості, на способи артикуляції та захисту її прав і свобод;

– розвиток благодійництва, меценатства, системи соціального захисту і підтримки вразливих груп населення, залучення до цієї роботи молоді і дітей, всебічний розвиток гуманістичних принципів соціальної роботи;

– різновекторність і щільність, доступність і відкритість до міжнародних контактів, вільний обмін інформацією, молодіжний, туристичний, студентський обмін, прикордонне співробітництво.

Не треба забувати, що соціальність Номо *politicus* маніфестується як єдність елементів унікального, одиничного світогляду і досвіду та елементів масово-типового, а політична соціалізація, так само як і політична діяльність індивіда, розгортається, головним чином, за прийнятими на даний час у групі, спільноті, суспільстві взірцями. Тому до потужного суб'єктивного фактору розвитку толерантності слід обов'язково віднести *моделі поведінки, що властиві впливовим, референтним групам*. В українському політичному просторі такою впливовою групою виступає еліта, яка всі останні роки демонструвала брак загальної культури, небажання і невміння домовлятися, нейротизм, недовіру у взаєминах, а часто – й взаємну нетерпимість.

Дія суб'єктивних чинників проступає через реалізацію суспільних відносин – морально-етичних, ціннісно-нормативних, політико-правових, міжособистісних, релігійно-церковних, що базуються на тому чи іншому рівні взаємної довіри між політичними акторами, в першу чергу, між опонентами, в яких відображається їхня активність у досягненні консенсусу, наявність культури домовляння і міра прийнятої обов'язковості в проходженні певних узгоджувальних процедур у пошуках компромісу.

У країнах неусталеної демократії визначальна роль у реалізації суб'єктивних чинників розвитку толерантності належить еліті. Саме від неї, у першу чергу, залежить реалізація політичного курсу на соціальний діалог і справедливість в економічних відносинах, розділення бізнесу і влади, політичної боротьби та економічної конкуренції, дієвість нормативно-правового регулювання того, щоб інтереси держави й інтереси окремих спільнот у ній не співпадали і щоб ніколи держава не була знаряддям пріоритетного обслуговування корпоративних, приватних або чієїсь інших специфічних потреб, а також підтримка культури консенсусного мислення та дій агентів політичного процесу, розвиток внутрішньопартійної демократії.

Особливо важливою є роль еліти в умовах демократичного транзиту. А. Пшеворський підкреслює неоднозначність і зворотність політичних і соціальних змін процесу демократичних перетворень і можливість повернення до авторитарних форм організації суспільного життя, вказує на високу ймовірність схвалення цього повернення самим народом [8, с. 121]. У той же час приклад Іспанії, ряду країн Латинської Америки добре ілюструє той факт, що саме еліта,

опираючись на різноманітні ресурси, здатна швидко мобілізувати громадянське суспільство, позиціонуючи себе як автономну і легітимну силу, наділену народною довірою, продемонструвати свою відмінність від прихильників старого режиму, особливо з числа державної бюрократії та силових структур, і очолити процес демократизації та лібералізації в державі.

Для реалізації свого покликання еліта повинна консолідуватися. О. Новакова умовами демократичної консолідації її називає, по-перше, те, що політичний процес має перетворитися на консенсусну гру. По-друге, що більшість населення повинна бути прихильниками політичних змін на основі демократичних процедур. По-третє, що всі учасники політичного процесу повинні розуміти необхідність вирішувати конфлікти тільки у відповідності до встановлених форм і усвідомлювати, що порушення їх є неефективним і досить затратним. І, по-четверте, що вони повинні у взаєминах між собою відмовитись від принципу непримиренності [9, с. 77]. Такі принципи цілком виконувані, якщо еліта власним прикладом демонструє свою відданість їм і прагне їх втілити в життя.

Специфічним політичним покликанням саме еліти є формулювання ідеї загального блага як консолідуючої основи суспільства, ідеї, зміст якої має бути близьким для абсолютної більшості громадян. В площині відносин у зв'язку з реалізацією національної ідеї навіть політичні конкуренти здатні порозумітися і дійти згоди. Пояснення цього ми знаходимо в розробленій Г. Саймоном концепції «задоволеності» (*satisficing*) рішенням. Істотним тут є поняття «процедурної раціональності», коли увага переключується з результатів дії на процедурний бік, внаслідок чого людиною рухає не максимізація якоїсь величини, а досягнення певного рівня, який вважається задовольняючим її [10, с. 92]. Тому служіння загальноновизнаній національній ідеї утворює природне тло для толерантних стосунків між сегментами еліти, адже в процесі здійснення політичними акторами своїх зусиль можуть виявитися реально досяжними певні рубежі, що не може не викликати відчуття внутрішнього задоволення від зробленого кожним з них і всіма разом. Сприятливими передумовами цього має стати формування такої конфігурації елементів політичної системи, яка відповідала б моделі, що йменують як «інституціональні гарантії» [11, с. 237].

Оскільки толерантність характеризує взаємодії в різноманітних сферах, то в кожній її формі (етнічній, релігійній, гендерній і т. д.) можна виділити екзогенні та ендогенні чинники її розвитку. Стосовно політичної толерантності ендогенними чинниками виступають особливості відносин між політичними суб'єктами, передовсім, міжпартійної боротьби за владу, що проявляється через дії та вчинки учасників політичного процесу, реалізовані в їхній поведінці норми та цінності політичної культури, риси змісту й світоглядні

підвалини політичних ідеологій та пануючий тип політичного дискурсу, характер стосунків всередині еліти, між її структурними елементами, між політичними лідерами; загалом, через здатність агентів політичної системи, насамперед, держави, артикулювати та втілювати в життя суперечливі групові інтереси і одночасно уникати при цьому деструктивні, руйнівні для всього соціуму наслідки від неминучих конфліктних зіткнень між ними. Важливим чинником політичної толерантності виступає наявність і авторитетність консенсусної культури.

Екзогенними чинниками розвитку політичної толерантності виступають історичні особливості відносин і актуальний характер ставлення індивідів, спільнот, держав одне до одного у різних сферах взаємодій, якщо їхній перебіг та наслідки справляють політично відчутний вплив на життєдіяльність тих чи інших соціальних суб'єктів і оцінюються ними самими крізь призму взаємин

«держава – суспільство», «влада – громадяни», «держава» – «держава». Тому рівень терпимості у міжкласових, міжрелігійних, міжетнічних, інших міжгрупових і міждержавних відносинах, всі соціальні питання, які можуть бути поставлені на політичний порядок денний, виступають важливими факторами розвитку політичної толерантності.

Отже, у підсумку зазначимо, що на розвиток толерантності в суспільстві впливає чимало чинників – об'єктивних і суб'єктивних, екзогенних і ендегенних. Усі соціальні проблеми потенційно виступають чинниками політичної нетолерантності. Особлива роль у розвитку толерантності належить еліті. Її важливим покликанням є формулювання ідеї загального блага як основи для суспільної консолідації. Різноманітні чинники зазвичай діють разом, хоча й із неоднаковою інтенсивністю, упродовж всього процесу соціалізації людини, яка, однак, здатна критично переосмислювати власний досвід.

ЛІТЕРАТУРА

1. Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь / за заг. ред. В. М. Гейця [та ін.]. – К. : НВЦ НБУВ, 2009. – 687 с.
2. Победа Н. А. Толерантность: содержательные смыслы и социологическая интерпретация / Н. А. Победа // Социологические исследования. – 2007. – № 6. – С. 13–28.
3. Качан О. Геополітичні на безпекові наслідки міжнародних міграцій / О. Качан // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Політологія, Соціологія, Філософія. – Вип. 15. – 2010. – С. 144–148.
4. Саркози признал провал политики толерантности к «инородцам» во Франции [Электронный ресурс] – Режим доступа : www.nr2.ru/policy/320144.html
5. Вітман К. В. Етнонаціональна політика постсоціалістичних країн: моделі, особливості, проблеми : [монографія]. – К. : Логос, 2007. – 336 с.
6. Рудич Ф. М. Много ли власти нужно власти / Ф. М. Рудич. – К. : Наукова думка, 2010. – 303 с.
7. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон. – М. : Университетская библиотека, Российская политическая энциклопедия, 2003. – 354 с.
8. Пшеворски А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / А. Пшеворски. – М. : МГУ : ИНФРА-М, 2000. – 352 с.
9. Новакова О. Політична еліта України : проблема демократичної консолідації / О. Новакова // Політичний менеджмент. – 2007. – Спеціальний випуск. – С. 72–78.
10. Гольгин Е. Н. Когнитивный подход к анализу практики политической элиты: идейные истоки и основные принципы / Е. Н. Гольгин // Вестник МГУ. – Сер. 12. – Политические науки, 2007. – № 6. – С. 89–96.
11. Латигіна Н. А. Демократія : реалії versus утопії / Н. А. Латигіна. – К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2008. – 400 с.

Рецензенти: Іванов М. С., д.політ.н., професор;
Левченко Л. О., к.політ.н., доцент.

© Ханстантинов В. О., 2011

Стаття надійшла до редколегії 14.04.2011 р.